

## ԱՐՄԵՆ ՄԱԼԽԱՍՅԱՆ

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԿԱԶՄԱՐՎԵՍՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ  
(ԺԶ-ԺԸ դդ.)

Ինչպես հայտնի է, ԺԴ-ԺԷ դարերի հայ արվեստում իր յուրահատուկ տեղն ունի Վա-  
նա լճի ավազանում ձևավորված մանրամակարչական դպրոցը՝ ինքնատիպ ոճով և պլուս-  
ների բազմազանությամբ: Վասպուրականի տարբեր վանքերի գրչատներում՝ Աղթամա-  
րում, Արճեշում, Վանում, Խիզանում, Ոստանում և այլուր, պատկերազարդված, ինչպես  
նաև կազմված ձեռագրերն ամբողջաճանում են մեկ ընդհանուր՝ Վասպուրականի կամ Վանի  
դպրոցի շրջանակներում: Վասպուրականում Ժ-ԺԳ դդ. տեղական ավանդույթների հիմքի  
վրա ձևավորվում է գեղարվեստական մի ոճ, որն իր նկարագրով տարբերվում է Հա-  
յաստանի մյուս կենտրոններում ստեղծված գործերից: Հետագայում, ԺԴ-ԺԵ դարերում,  
այստեղ նորից վերածնվում է գրքի գեղարվեստական ձևավորման արվեստը և առանձին  
խումբ կազմում հայ միջնադարյան մշակույթում:

Վասպուրականում ստեղծված ձեռագրերի հիշատակարաններում տեղեկություններ  
են պահպանված ձեռագիր մատյանների պատրաստման հետ կապված արհեստների  
(թղթի և կաշվի մշակում, արծաթագործություն, ոսկերչություն, գունազարդում) զարգա-  
ման, ինչպես և արհեստավորների գործունեության մասին: Այդ ժամանակաշրջանում Հա-  
յաստանի նշանավոր քաղաքների շարքին Վասպուրականից դասվել են Վանը, Արճեշը,  
Բաղեշը, Խիզանը, Ոստանը և Բերկրին:

Վասպուրականի գրչարվեստի դպրոցի ԺԳ-ԺԴ դդ. նշանավոր ներկայացուցիչներն  
են Սիմեոն Արճիշեցին, Ծերուն ծաղկողը, Ռստակեսը և ուրիշներ, իսկ, որպես կազմարա-  
րության դպրոցի ներկայացուցիչ, ԺԶ դարի վերջում հայտնի է դառնում Փիլիպոս Հիզան-  
ցին: ԺԷ դարում և, հատկապես, ԺԸ դարի երկրորդ կեսին հայկական արծաթագործական  
արվեստի բազմադարյան ավանդույթներն ինքնատիպ և զուսպ ձևերով, իրենց կոթողայ-  
նությամբ և վարպետությամբ դրսևորվում են այս դպրոցում ստեղծված արծաթապատ  
կրկնակազմերի դրվագումներում: Հիմնվելով Աղթամարի Ս. Խաչ տաճարի քանդակների  
ոճի և ձևերի ընկալման յուրահատկությունների վրա և զարգանալով նրա ու շրջապատի  
հոգևոր հարստությունների ազդեցությամբ՝ Վասպուրականի դպրոցի ավանդույթները  
զուտ ազգային լինելով մնացել են անաղարտ և, առևտրական սերտ կապերի շնորհիվ,  
տարածվել են մինչև Կեսարիա, Կոստանդնուպոլիս և Նոր Զուղա: Ինչպես գրում է Հայկ  
Տեր-Ղևոնդյանը. «Վասպուրականի մեջ յառաջացած է դրուագման ոճ մը, որը իւրապա-  
տուկ է իր միաստիճան բարձրութեամբ (relief), ընդհանրացումներով և զուսպ ու չափաւոր  
զարդաքանդակներով, թէև դրուագման ոճը ազդուած է Ս. Խաչի զարդաքանդակներէն և  
մարդկային ու կենդանական կերպարներու ներկայացման առանձնայատուկ եղող յետ-  
դրուագման գծային փորագրական ձևերէն»<sup>1</sup>:

<sup>1</sup> Տե՛ս Տեր-Ղևոնդյան Հ., «Հանդես ամսօրեայ», 1984, էջ 287-288: Ներկայացված է Վասպուրականի  
դպրոցում պատրաստված 8 ձեռագրակազմ N№ 5516, 5578, 7713, 8940, 5637, 5645, 2582, 6776:

Մեզ հասած ձեռագրերի կազմերին կատարված արձանագրությունների համաձայն, վասպուրականում ժՋ դարի վերջերին, 1575-1597 թվականներին, որպես կաշեկազմ ձեռագրերի կազմող է հիշատակվում Փիլիպոս արեղա Հիզանցին, ժԸ դարից արծաթագործներ կամ արծաթապատողներ են հիշատակվում 1739 թ.<sup>2</sup> վարպետ Ջիրաքը (No 5580), 1756 թ.<sup>3</sup> Օհանեսը (No 5653), 1760 թ.<sup>4</sup> մահտեսի Ջաքարը և մահտեսի Գրիգորը (No 5650), 1765 թ.<sup>5</sup> Հովսեփ վարդապետը (No 2582): Ձեռագրակազմերի պատրաստման վայրեր են հիշատակվում վանիկ գյուղի Ս. Թեոդորոս, Խաչգյուլի լեռան Ս. Սահակ Պարթև վանքերը, վանի Ս. Վարդան եկեղեցին, Բագենից վանքը, Լիմ անապատը և այլն: Ստորև ներկայացնում ենք վասպուրականի դպրոցում պատրաստված՝ արձանագրություն ունեցող որոշ կազմեր, ոմանք՝ իրենց պատրաստողներով հանդերձ:

վասպուրականի դպրոցում ստեղծված և, ընդհանրապես, Մատենադարանի հավաքածուի արձանագրություն ունեցող հնագույն կաշվե կազմը պատրաստվել է 1585 թ. վանիկ գյուղի Ս. Թեոդորոս վանքում և ամրացվել 1304 թ. գրված Ավետարանին (No 4812): վանիկ գյուղը գտնվում է վանի վիլայեթի Կարճկան գավառում, որի եկեղեցուն կից գործում էր վարժարան<sup>2</sup>: Ձեռագիր Ավետարանի Ա փեղկի ներքևում պահպանվել է հետևյալ դրվագը. «Յ(Ի)ԾԷՔ Տ(Է)Ր [ՅՈՂ]Վ[ԱՆԷՍԻՆ]//»<sup>3</sup>: Երկրորդ կաշեկազմը պատրաստվել է 1586 թվականին Խաչգյուլի լեռան Ս. Սահակ վանքում և ամրացվել 1452 թ. Մոկսի Սերի վանքում գրված Ավետարանին (No 9841): Խաչգյուլի լեռը գտնվում է վասպուրականի Առբերանի գավառում, Երեբրիճի Ս. Սահակ Պարթևի վանքի մոտ<sup>4</sup>: «Թիմարայ Երեբրին կամ Էրեբրին գիւղի հարաւակողմը բարձրացող լեռան լանջին կը հանգչի Ս. Սահակայ վանքը, գրում է Հ. Ոսկյանը, - որ պարսպապատ է և բաղկացած գմբեթայարկ տաճարէ և հասարակ դարպասէ»<sup>5</sup>:

Այստեղ էր պահվում Ս. Սահակ Պարթևի աջը, որը հետագայում փոխադրվում է Լիմ անապատ, որի ենթակայության ներքո էր Էրեբրին գյուղը<sup>6</sup>: Ձեռագիր Ավետարանի երկրորդ փեղկի մեջտեղում կա «[Ջ]Ս[ՈՋԱՅ ԱԻԵ]ՏԻՍ ԵԻ ՋԱՄ[ԻՐԱՂԷՆ] Յ(Ի)ԾԷ[Ք]» արձանագրությունը<sup>7</sup>: Ս. Սահակ վանքում հետագայում պատրաստվել են երկու այլ կազմեր ևս (NNo 5651, 5332): Վերոնշյալ երկու ձեռագրերի արձանագրությամբ կազմերը

<sup>2</sup> Տե՛ս Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 11, Երևան, 1985, էջ 277:

<sup>3</sup> Ձեռագրի կազմը վնասված է, արձանագրության տառերը՝ թափված: 212ա թերթում կարդում ենք հետևյալ հիշատակագրությունը. «Զվերջին կազմոխս զՍուրբ Կարմիր Աւետարանիս յիշեցէք ի Քրիստոս զտէր Յովանէս, զոր տեսեալ զՍուրբ Կարմիր Աւետարանս ի յայտնն հնացեալ էր, զոր վերեստինն ճորոգել ետուր հոգոյ իւր... Եւ, սուտանուն Փիլիպոս, որ կազմեցի զՍուրբ Աւետարանն ի թվական(ի)ս Հայոց ՌԼԴ (1585), ի գետնոյ որ կոչի վանիկ, ի դունն Սուրբ Թեոդորոսին...»:

<sup>4</sup> Տե՛ս Լիփրիկեան Հ. Ս., Պատկերազարդ քնաշխարհիկ բառարան, հ. Բ, գիրք Ա, Վեներիկ-Ս. Ղազար, 1907, էջ 139:

<sup>5</sup> Ոսկյան Հ. Հ., վասպուրական-վանի վանքերը, Ա մաս, Վիեննա, 1940, էջ 346:

<sup>6</sup> Տե՛ս Լալայեան Ե., վասպուրական, նշանատր վանքեր, Ա պրակ, Թիֆլիս, 1912, էջ 83:

<sup>7</sup> Արձանագրության ամբողջացմանն օգնում է ձեռագրի 293ա թերթին առկա հետևյալ հիշատակագրությունը. «Զվերջին կազմողս Սուրբ Աւետարանիս յիշեցէք ի Քրիստոս՝ զխոջայ Աւետիսն, զոր տեսեալ զՍուրբ Աւետարանս ի ձեռն անարիմաց ազատեաց և վերեստինն ճորոգել ետուր հոգոյ իւր... և եղբարն՝ խոջայ Ամիրաղին... Եւ, սուտանուն Փիլիպոս, կազմեցի զՍուրբ Աւետարանս ի լեռնն սուրբ, որ կոչի Խաչգյուլիս, ի վանքն, որ կոչի Սուրբ Սահակ... ի թուականութիւն Հայոց ՌԼԵ (1586)...» և այլն: Ձեռագրի կազմի առաջին փեղկին դրոշմված հյուսածո խաչի աջ և ձախ թևերի վերևում և ներքևում կա. «Տ(Է)Ր Ա(ՍՏՈՒ)Ս Ծ(ԻՍՈՒ)Ս Բ(ԻՍՏՈՒ)Ս մակագրությունը:

պատրաստել է արեղա Փիլիպոսը, որը հաճախ հիշատակվում է որպես խում կամ խումն, Հիզանցի մականունով<sup>8</sup>։ Այս ձեռագրերի կազմերից բացի, Մատենադարանի հավաքածուում պահվում են Փիլիպոսի կազմած 9 ձեռագրեր ևս, որոնց կազմերին չկան արձագրություններ։ Ժամանակագրական առումով Փիլիպոս Հիզանցու ստեղծած տասնմեկ ձեռագրերի կազմերը պատրաստված են 1575-1597 թթ. ընկած ժամանակահատվածում. այսպես՝

1575 թ.-NNo 4831, 5001

1579 թ.-No 956

1584 թ.-No 4648

1585 թ.-No 4812

1586 թ.-No 9841

1587 թ.-NNo 4861, 5651

1593 թ.-No 4978

1597 թ.-No 5332<sup>9</sup>

ԺԶ դ.-No 7862

Ստորև ժամանակագրական դասակարգությամբ ներկայացնում ենք Փիլիպոս Հիզանցու կազմած և նրան վերագրված կազմերը համապատասխան քննությամբ։ 1575 թ. Վանում (ձեռ. No 4831) և տեղի Ս. Վարդան եկեղեցում<sup>10</sup> (ձեռ. No 5001) Փիլիպոսը պատրաստել է երկու կազմ։ No 4831 ձեռագրի կազմողը Մատենադարանի Համառոտ ձեռագրացուցակում համարվել է նույնանուն մեկ այլ անձնավորություն<sup>11</sup>։ Իրականում ձեռագրի կազմողը նույն Փիլիպոս Հիզանցին է, իսկ թուղթ կոկողը՝ Հովհաննես սարկավազը։ Գրչի բուն հիշատակարանի (281ա) վերջում (էջ 284ա) նույն թանաքով, բայց ավելի փոքր տառերով գրված է. «...Դարձեալ յիշեցէք զտէր Փիլիպոս արեղէն, որ աշխատեցաւ կապել

<sup>8</sup> Արձանագիր այս երկու ձեռագրի մասնուների կարերի մանրակրկիտ զննումը ցույց է տալիս, որ, իրոք, երկու կազմերն էլ հետագայում են ավելացվել, ինչպես վկայում է կազմողը, այսինքն՝ գրչության ժամանակակից չեն։ Երկու կազմերի կաշին մուգ շագանակագույն է, առաջին փեղկերին օգտագործված է կարմիր ներկ։ No 4812 ձեռագրի կարմիր ներկն ավելի գերիշխող է, այդ պատճառով էլ ստացել է «Կարմիր Ավետարան» անունը։ Քանի որ բովանդակությամբ երկուսն էլ Ավետարան են, առաջին փեղկերին դրոշմված են հյուսածո պատվանդանով խաչեր, որոնց վերևի, աջ ու ձախ թևերի շուրջ լուսապսակաման, իրար միացած կիսաշրջանակներ են, որոնք ներքևում, խաչի պատվանդանից վեր, դառնում են զարդադրոշմ գեղեցիկ շրջանակներ։ No 4812 ձեռագրի զարդանախշերն ավելի հարուստ են ու գեղեցիկ։ Երկրորդ փեղկերին դրոշմված են երկրաչափական պատկերներ։ Փեղկերը 2 մասի են բաշխված, ամեն մասում պատկերված են մեծ կլոր շրջանակներ, որոնց ներսում դրոշմված են եռանկյուն, քառանկյուն, բազմանկյուն և կլոր շրջանակների միահյուսված պատկերներ։ Զարդանախշերը հիմնականում կետադրոշմ են։ Երկու ձեռագրերում էլ բացակայում են պատտիկ-պահպանակները։

<sup>9</sup> Ձեռագիրը նախկինում պատկանել է Վանի Ս. Վարդան եկեղեցուն։ Մանրամասն տե՛ս Լալայեան Ե., Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Վասպուրականի, Թիֆլիս, 1915, ձեռ. No 102, էջ 211-216։

<sup>10</sup> Ս. Վարդան վանքի մասին Ե. Լալայանը գրում է. «Այս վանքը, որ այժմ աներ է, գտնուել է Նարեկայ վանքից արեւելք եւ Պատական գիւղից արեւմուտք», տե՛ս Լալայեան Ե., Վասպուրական, ճշմարտութեան վանքեր, Ա. պրակ, Թիֆլիս, 1912, էջ 27։

<sup>11</sup> Տե՛ս Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, Երևան, 1965, էջ 1627։

Աւետարանիս. յի բերանով Աստուած ողորմի ասացէք նրմայ. ամէն: Դարձեալ յիշեցէք Յովանէս սարկաւազն, որ Էջմիածնա Աւետարանի<sup>12</sup> թուխթն կոկեց»:

1579 թ. պատրաստված No 956 ձեռագիր Մաշտոցի կազմողի մասին հիշատակարանում (1ա) գրված է Փիլիպոս: ԺԶ և ԺԷ դդ. Փիլիպոս Հիզանցուց բացի համանուն ուրիշ մեկը մեզ հայտնի չէ: Սակայն հիշյալ ձեռագիրը հետագա դարերում նորից է կազմվել և նորոգվել: Հետևապես դժվար է ասել, որ կազմը հայտնի Փիլիպոսինն է, թե՛ ոչ:

1584 թ.՝ No 4648 ձեռագրի կազմն առավել պարզ է և տարբերվում է Փիլիպոսի մյուս կազմերից: Սակայն հիշատակագրության կառուցվածքից պարզ կոահելի է, որ կազմողը նույն Փիլիպոս Հիզանցին է: Ավելին, հիշատակագրությունը գրել է ինքը՝ կազմողը, որտեղ կարդում ենք (284ա). «Զվերջին կազմողս զՍուրբ Աւետարանս յիշեցէք, զխոջայ Ագաթան... Ես՝ Փիլիպոս սուտանուն կազմեցի զՍուրբ Աւետարանս ի յերկրին Գաւառոյ ի վանքն Սուրբ Քառասնից, ի թվականութիւն Հայոց ՌՂԳ. (1584). յիշեցէք ի Քրիստոս զԱմիրազիզն և Աստուած ողորմի ասացէք իւր հոգոյն, և Աստուած ուր դազգային շատ բարաբաթ տալ, ամէն»:

Փիլիպոս Հիզանցին պատրաստել է այլ կազմեր ևս. Գնունյանց երկրի Ս. Սահակ վանքում 1586, 1587 և 1797 թթ. կազմել է 3 ձեռագիր (NNo 9841, 5651, 5332), Բազենցի վանքում, «որ կոչի Էջմիածին»<sup>13</sup>, 1593 թ. վերակազմել է 1 ձեռագիր (No 4978<sup>14</sup>), իսկ վանիկ գյուղում 1585 և 1587 թթ.<sup>2</sup> 2 ձեռագիր (NNo 4812, 4861): Այս ձեռագրերից բացի, իրավացիորեն, Փիլիպոսին է վերագրված նաև ԺԶ դ. կազմված No 7862 ձեռագիրը<sup>15</sup>: Ժիշտ է, ձեռագրի հին կազմը չի պահպանվել (այժմ թավշով պատված սովորաբար է), սակայն հետագա հիշատակարանում (էջ 342բ) գրված է. «Կազմեցաւ ձեռամբն սուտանուն Փիլիպոսի. ի սուրբ Աւետարանս ի խնդրոյ Պապա աղին, ի դուռն Սեան Ս. Առաքելոցն Անդրէի և Մարէի և ամենայն սրբոց, որ աստ կան հաւաքեալ...»: Հիշատակարանի գիրը և կառուցվածքը վստահաբար Փիլիպոս Հիզանցունը չէ, սակայն No 4648 ձեռագրի վերոնշյալ հիշատակարանից իմանում ենք, որ մեզ հայտնի Փիլիպոս Հիզանցին 1584 թվականին գտնվել է Սևանա լճի ավազանում, Գավառի Ս. Քառասնից վանքում, որտեղ Ամիրազիզի «դազգայի» վրա կազմել է Ավետարան (Սևանի Ս. Առաքելոց վանքն էլ շատ հեռու չէր): Իսկ հաջորդ՝ 1585 թ. Փիլիպոսն արդեն վանիկ գյուղում էր: Ուստի կարելի է ենթադրել, որ No 7862 ձեռագրի կազմը Փիլիպոս Հիզանցին պատրաստել է 1579-1584 թթ. միջև ընկած ժամանակահատվածում:

Վասպուրականի դպրոցում ստեղծված արծաթակազմերից հիշատակելի են արձանագրությամբ երկու կրկնակազմեր, որոնք պատրաստվել են 1641 և 1765 թթ.: No 5637 Ավետարանի կրկնակազմը 1641 թվականին պատրաստել և կոստողել է տվել Զուղայեցի մահ-

<sup>12</sup> Պետք է նշել, որ այս ձեռագիրը ևս ունի «Էջմիածնի Ավետարան» անունը:  
<sup>13</sup> Էջմիածին կամ Բազենցի Ս. Աստվածածնի վանքը գտնվում է Գնունյաց գավառում, Էրեբունի գյուղի մոտ, Խաչգյուղի լեռան Ս. Սահակ Պարթևի վանքի դիմաց: Մովսես Լեւոնյան վանք է: Ունի ընդարձակ թափառան և մի պարտեզ և շատ ամրառներ: Վանքն ունի մի մատուռ և երկու եկեղեցի՝ Ս. Աստվածածին և Ս. Էջմիածին: Այս վանքը ճգնաժամ է եղել, որտեղից ևս, համաձայն ավանդության, Միածնի իջնելը տեսել են տեղի ճգնավորները, որից հետո մենաստանը սկսել են անվանել Էջմիածին (տե՛ս Ոսկյան Հ. Հ., ճշվ. աշխ., էջ 350):  
<sup>14</sup> Ձեռագրի առաջին կազմողը Ալիքսանոսն է, 1511 թ.:  
<sup>15</sup> Տե՛ս Յուզյան ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, Բ. Բ, Երևան, 1970, էջ 1474:

տեսի Պետրոսը<sup>16</sup>։ Կրկնակազմի Ա փեղկին պատկերված է ոսկեգոծ բարձրաքանդակ խաչելություն՝ «ՅՆԹՀ» [Յիսուս Նազովիեցի թագաւոր հրէից] մակագրությամբ<sup>17</sup>։ Բ փեղկին Համբարձման տեսարանն է՝ բարձրաքանդակ ոսկեգոծ պատկերներով, իսկ դրոնակին պատկերված են 4 ավետարանիչները։ Արձանագրությունը սկսվում է Ա փեղկի ներքևի մասից և շարունակվում Բ փեղկի ներքևի մասում. «ԿՈՍՏՂՍ Յ[Ի]Ը[Ս]Տ[Ա]Կ Է ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ // ՄԱՀՏԵՍԻ ՊԵՏՐՈՍԻՆ, ԹՎԻՆ ՌՂ (1641)»<sup>18</sup>։ Երկրորդ՝ No 2582 Ավետարանի արծաթե կազմը 1765 թ. պատրաստել է Հովսեփ վարդապետը։ Արծաթակազմի Ա փեղկին պատկերված է Համբարձման տեսարանը<sup>19</sup>, որի ներքևի մասում արձանագրված է. «Ս(ՈՒՐ)Ա ԱԻԵՏԱՐԱՆՍ ԱՐԾԱՂԱՊԱՏ ԵՂԵԻ ԶԵՌԱՄԲԸ / ՅՈՎՍԷՓ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ, ԹՎԻՆ ՌՄԺԴ (1765)-ԻՆ»<sup>20</sup>։

ԺԸ դարում ստեղծված արձանագրություն ունեցող արծաթակազմերի մեջ առանձնացնում է մի խումբ՝ թվով 7 ձեռագրեր, որոնք պատրաստվել են Լիմ անապատում։ Լիմ կամ Լիմն կղզին, որը միջնադարյան հայկական գրչության կենտրոններից է եղել, գտնվում է Վանա լճի հյուսիս-արևելքում, ափից 1 կմ հեռավորության վրա, դեպի Արճեշ զավատը տարածված ծովախորշի մեջ։ Նախկինում միացած է եղել ցամաքին և անջատվել է ջրի մակարդակի բարձրացման պատճառով։ Վանքը Ս. Գևորգ Զորավարի անունով է կոչվում, որովհետև, համաձայն ավանդության, այստեղ ամփոփված են նրա մասնաճյուղները։ Լիմի վանական համալիրը կազմված էր երկու եկեղեցուց, զավթից, զանգակատնից և խցերից։ Զաքարիա Ա Աղթամարցի Կաթողիկոսը (1296-1336 թթ.), որի անունը սերտորեն կապված է Լիմի հետ, Ս. Գևորգի տաճարն այնքան մեծ փոփոխություններով է նորոգում (1310 թ.), որ այն մի նոր վերակառուցում է դառնում։ 1538-ին Գոգջա սուլթանի զորքերը մտնում են Լիմ և «գրչագիր մատենաները կայրեն կամ ծով կը նետեն»<sup>21</sup>։

Լիմի մշակութային կյանքի մասին հնագույն տեղեկությունները վերաբերում են Թ դարին։ Գրչական կյանքն աշխուժանում է հատկապես ԺԴ դ., երբ Զաքարիա Կաթողիկոսը վերակառուցելով Ս. Գևորգ եկեղեցին՝ ընդարձակում է միաբանությունը։ Խոսելով ԺԵ դարի գրչագրերի մասին՝ Ա. Մաթևոսյանը նկատում է. «ԺԵ դարի Լիմի գրիչների ընդօրինակությունները մնան են իրար։ Դրա պատճառն այն է, որ նրանք բոլորը կա՛մ Մեծփե-

<sup>16</sup> Ձեռագիրը գրվել է 1636 թ. Լիմում, այնուհետև՝ Վանում։ Գրիչներն են Տեր Ավետիս Թացուեցին և Կառապետ երեքը, ծաղկողը՝ Ստեփաննոս Զոդայեցին, ստացողը՝ Ստեփանոս վրդ. (ոչ ծաղկողը)։

<sup>17</sup> Խաչի ձախ և աջ մասերում երկու կանանց ոսկեգոծ բարձրաքանդակ պատկերներ են, իսկ վերևում, ձախ կողմում պատկերված է արեգակ, աջ կողմում՝ լուսին, երկուսն էլ դիմապատկեր։ Ա և Բ փեղկի, ինչպես նաև դոնակի ազատ մասերում դրվագված են գեղեցիկ ծաղկազարդեր։

<sup>18</sup> Ձեռագրի բուն կազմը շագանակագույն կաշի է, միջուկը՝ տախտակ, աստաղը՝ ոսկեթել զարդադրու մետաղ։

<sup>19</sup> Փեղկի մեջտեղում, ուղղանկյուն շրջանակի մեջ կանգնած է Քրիստոս, Ում ձախ և աջ կողմերում երկու հրեշտակներ են։ Եզրագծով արված են բարձրաքանդակ ծաղկազարդեր։ Բ փեղկին, ուղղանկյուն շրջանակի մեջ, Ս. Աստվածածնի պատկերն է՝ նստած գեղեցիկ զահին, ձեռքին զավազան, գրկին մանուկ Հիսուսն է՝ ձեռքին բռնած կրոն։ Ձեռագրի բուն կազմի կաշին մեզ չի հասել, իսկ աստաղի միայն կարմիր գույնի հետքերն են երևում, վերջում ունի 2 թերթ՝ թագադարձ պատառիկ-պառապանակ։

<sup>20</sup> Տե՛ս Տեր-Ղևոնդեան Հ., «Հանդես ամսօրեայ», 1984, էջ 287-288, նկար 7։ Նաև «Հանդես ամսօրեայ», 1988, էջ 116։

<sup>21</sup> Ոսկյան Հ. Հ., նշվ. աշխ., էջ 16։ Լիմ անապատի մասին տե՛ս նաև Հակոբյան Թ., Մեղիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Երևան, 1988, էջ 588։

ցու աշակերտներն են, կա՛մ նրա աշակերտների աշակերտները, որոնք ողողել էին ո՛չ միայն «Քաջբերունիքը, այլև Վասպուրականը»<sup>22</sup>։ ԺԷ դ. Ներսես Մոկացի փիլիսոփան այստեղ հիմնել էր բարձր տիպի դպրոց։ Լիմ անապատն ունեցել է մասնաբաժնային մատենադարան, որտեղ 1693-ին կար 3124 ձեռագիր, ԺԹ դարի վերջին՝ 550 ձեռագիր և 3 հազար տպագիր գիրք<sup>23</sup>։

ԺԸ դարում Լիմում ստեղծվում են մասնաճյուղային աշակերտական արժեք ունեցող արծաթե կրկնակազմեր, որոնք պատրաստել են վարպետ Զիրաքը (1739 թ.), Օհանեսը (1756 թ.), մահոտեի Զաքարը, մահոտեի Գրիգորը (1760 թ) և Հովսեփ վարդապետը (1765 թ.)։ Ըստ պատրաստման թվականների՝ այդ կրկնակազմերը դասակարգվում են այսպես<sup>24</sup>։

1739 թ.- No 5680. Ավետարան, 1622-1623 թթ., Բաղեշ,

1748 թ.- No 5638. Ավետարան, ԺԷ դ. (1678-ից առաջ), Բաղեշ,

1756 թ.- No 5653. Ավետարան, ԺԷ դ.,

1760 թ.- No 5650. Ժողովածու, ԺԵ դ.,

1761 թ.- No 5649. Ավետարան, 1671 թ., Ակունք գյուղ (Պազարչա),

ԺԸ դ.- No 5645. Ավետարան, 1635 թ., Վաճառ,

ԺԸ դ.- No 5646. Ավետարան, 1672 թ.։

1739 թ. է ստեղծվել No 5580 Ավետարանի<sup>25</sup> արծաթե կազմը, որը դրվագման եղանակով պատրաստել է վարպետ Զիրաքը՝ Մարտիրոս վարդապետի պատվերով։ Ա փեղկի կենտրոնում պատկերված է խաչելություն՝ «ՅՆԹՀ» մակագրությամբ<sup>26</sup>։ Ձեռագրի թիկունքին կազմված արծաթե թիթեղի մեջտեղում կտր շրջանակի, իսկ անկյուններում ուղղանկյուն շրջանակի մեջ գեղեցիկ ծաղկազարդեր են դրվագված։ Թիթեղի միջնամասի ծաղկազարդի վեր ու վար մեկական փոքրիկ գեղեցիկ խաչեր են։ Զարդանախշերի շուրջ դրվագված է երկաթագիր արձանագրություն. «ՅԻԾԱ/ՏԱԿ Է /Ս[ՈՒՐ]Բ ԱԽԵՏԱՐԱՆՍ /ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ, ՈՐ ԵՏ ԴԻՈՒԴ/Դ ԳԵՆՈՐԴԱՅ /Ս[ՈՒՐ]Բ ԱՆԱՊԱ/ՏԻՆ, ԹՎԻՆ ՌԾ/ՁԸ (1739), ՆՈՐՈԳԵՑ/ԱԻ ՁԵՌԱՄԲ ՈՒՍ/ԹԱ ՋԻՐ/ԱՔԻՆ։ /ԴԱՐՁԵՍԼ /Ա[ՍՏՈՒԱ]Ծ ՈՂՈՐՄԻ ԱՍ/ԱՑԷՔ ՏԻՐԱՑ[Ո]Ի(Ի) ԹՈՒՄԻՆ, /ՄԻՆԱՍԻՆ, ՈՐ Ջ/ՐԻ Ն[Ա]ՂՇԵՑԻՆ, ԲԱ/ՋՈՒՄ ԱՇԽԱՏԵ/ՑԱՆ. ՅԻԾԱ(Ե)ՑԷՔ, Ա[ՍՏՈՒԱ]Ծ /ՈՂ[ՈՐ]ՄԻ Ա/ՍԱՑԷՔ»<sup>27</sup>։

<sup>22</sup> Մաթևոսյան Ա., Լիմ անապատի գրչության կենտրոնը ԺԳ-ԺԵ դդ., «Էջմիածին», 1966, թիվ 6, էջ 52։

<sup>23</sup> Մաթևոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 53։

<sup>24</sup> Նախ՝ ներկայացված է կազմի պատրաստման թվականը, ապա՝ ձեռագրի գույքաճանաչարը, բովանդակությունը, գրչության ժամանակը, գրչության վայրը։

<sup>25</sup> Ավետարանը գրվել է 1622-1623 թթ. Բաղեշում, գրիչը և ծաղկողը Սահակ քահանան է, ստացողը՝ Ստեփանոս արեղան։

<sup>26</sup> խաչի վերևում՝ ընդունված պատկերագրությամբ արեգակ և լուսին են՝ երկուսն էլ դիմապատկեր, ներքևում Ադամի գանգն է։ խաչից ձախ և աջ պատկերված են Մարիամ Աստվածածինը և Հովհաննես Մկրտիչը՝ քարեխոսի դիրքով։ Փեղկի անկյուններում և եզրերի միջին մասերում դրվագված են բարձրաքանդակ ծաղկազարդեր, իսկ խաչելության պատկերի շուրջ՝ փորագրված են այլ ծաղկազարդեր։ Բ փեղկը զարդարված է Ա փեղկի մեմորիայով, միայն կենտրոնում, խաչելության պատկերի փոխարեն, խորանի մեջ դրվագված է Մարիամ Աստվածածինը՝ մանուկ Հիսուսը գրկին, ոտքերի տակ գտնվող կիսալուսնով։

<sup>27</sup> Ձեռագրի բուն կազմը տախտակե միջուկով դրոշմազարդ մուգ շագանակագույն կաշի է (տե՛ս կազմի դրանկը), աստաղը՝ դեղին մետաքս, ունի 4 (2+2) թերթ մագաղաթե, երկաթագիր Ավետարան պատառիկ-պահպանակ։ Կազմի մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Մի էջ հայ արվեստի և մշակույթի պատ-



նոֆարին...: Գրեցաւ յիշատակարանս ի թվականս Հայոց ՌժՂԹ (1750), ի յամի և յամսեանն ապրիլի ի և Գ. (23)-ին, օրն Գ. (3)-շաբթի, Ս. Գէորգայ տօնին, ձեռամբ անարժան և անպիտան չիմշ Տէր Ովանէս քահանային. ամէն»: Եթէ բերված հիշատակարանում և կազմի արձանագրությունում հիշատակված Նումոֆարը կամ Նօմօֆարը նույն անձն է, ապա կարելի է ենթադրել, որ արծաթակազմը պատրաստվել է 1750 թվականից հետո, երբ ձեռագրի տեք է դարձել Նումոֆարը:

Լիմ անապատում պատրաստված No 5653 (1756 թ.) և No 5649 (1761 թ.) ձեռագրերի արծաթակազմերի արձանագրությունների տառերը (հատկապես Շ գիրը) մնան են վերոնշյալ՝ No 5646 ձեռագրի արձանագրության տառերին: Այս երեք կազմերն էլ պատրաստված են ձուլման և դրվագման եղանակներով, սակայն ձևավորմամբ և զարդարմամբ էապես տարբեր են: No 5653 Ավետարանի արծաթակազմը պատրաստվել է 1756 թ. ի հիշատակ Պայազիթի խոջա Կարապետի որդի պարոն Մարգար աղային, Վանեցի Պետրոս վարդապետի և տիրացու Գրիգորի ցանկությամբ: Կազմը պատրաստել է Օհանեսը, մախշողն է Հոհանն: Կազմի Ա և Բ փեղկերը զարդարված են մուգնությամբ՝ բարձրաքանդակ ծաղկազարդ պատկերներով: Թիկունքի արծաթե թիթեղին, ուղղանկյուն շրջանակի մեջ, գրված է երկաթագիր արձանագրություն. «ՅԻԾԱ(ՏԱ)Կ Է ԱՐԾԱԹԱՊԱՍ Ս(ՈՒՐ)Բ ԱԻԵՏԱՐԱՆՍ ՊԱՅԱԶԻԹ/ՑԻ ԽՕԾԱՅ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՈՐ/ԴԻ ՊԱՐՈՆ ՄԱՐԳԱՐԱՅ Ա/ՂԻՆ, Ի ԴՈՒՌՆ ԼԻՄԱՅ Ս(ՈՒՐ)Բ ԱՆԱՊԱՏԻՆ, ԾԻՆՈՂՈՒ(ԹԵՍԱ)Բ, ԿԱՄՕՓ(Բ) ՎԱՆԵՑԻ ՊԵՏ/ՐՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ և /ՏԻՐԱՑՈՒ ԳԻՐԻԳՈՐԻՆ, և ԹՎԻՆ ՄԵԾ ՀԱ/ՅՍ(Ո)Ց ՌՄ և Ե (1756)-ԻՆ, և ՀՐ/ՈՏԻՑ ԱՄՍՈՑ Ի (20)-Ա. ԱՄԷՆ: Ի ԲԱՐԻՆ և ՁԵՌԱՄԲ ՕՀԱՆՆԷՍԻ, /Ն(Ա)ՂՇՈՂԻՆ /ՅՕՀԱՆՆԻՆ»<sup>32</sup>: No 5649 Ավետարանի<sup>33</sup> արծաթակազմը պատրաստվել է 1761 թ. Լիմում ի հիշատակ մահտեսի Սարգսի որդի վանեցի Կարապետ վարդապետի, որի՝ կազմի դռնակին արված արձանագրություն-հիշատակարանում կարդում ենք. «ՅԻԾԱ(ՏԱ)Կ Է ԱՐԾԱԹ/ԵԱՅ ԱՎԷՏԱՐԱՆՍ ՎԱՆԵՑԻ ԿԱՐԱՊԵՏ Վ(Ա)ՐԴ(Ա)ՊԵՏԻՆ և ԾՆՈՂԱՑՆ ԻԻՐ՝ ՀՕՐՆ Մ(Ա)/ՀՏ/ԻՍ/Ի ՍԱՐԳԻՍԻՆ, ՄՕՐ/Ն ԵՂԻՍԱԲԵԹԻՆ, /ԲՎԵՐՑՆ՝ ՆԱԶԼՈՒԻՆ, ՀԱՆԳՈՒՑԵԼՈՑՆ Ի Բ(ՐԻՍՏՈ)Ս, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԺ (1761)»<sup>34</sup>:

<sup>32</sup> Տե՛ս մահ հետագա հիշատակարաններ 109թ, 169թ, 274թ, 350ա: «Ցուցակ ձեռագրաց», հ. Բ, էջ 157-ում թվականը սխալմամբ կարդացել են ՌՄԼԵ (1786): ՌՄ և Ե տառերի մեջտեղում գրված տառը ոչ թե Լ է, այլ միանիշ՝ և (համեմատի՛ր արձանագրության և-երի հետ):

<sup>33</sup> Ավետարանը գրվել է 1671 թ. Պազարչայի Ակունք գյուղում: Գրիչը Աստվածատուր երեցն է, ստացողը՝ Տաթևի վանահայր Հովհաննես արքեպիսկոպոսը:

<sup>34</sup> Ա փեղկին պատկերված է բարձրաքանդակ խաչելություն (Բրիստոսը պատկերված է երկար մազերով): Խաչի ներքևում Աղամի գանգն է, ձախ և աջ կողմերում՝ Աստվածածինը և Հովհաննես Մկրտիչը: Խաչելությունից վեր պատկերված է Հայր Աստված՝ ամպերի մեջ, եռանկյուն լուսապսակով: Ամպերից դեպի խաչն է իջնում աղավաղակերպ Սուրբ Հոգին: Բ փեղկին պատկերված է Տիրամայրը՝ նստած, Հիսուսը գրկին: Տիրամոր գլխավերևում, ձախ կողմում, աղավաղակերպ Սուրբ Հոգին է: Պատկերների շուրջ արված են բարձրաքանդակ ծաղկազարդեր: Դռնակի մեջտեղում, կլոր շրջանակի մեջ, դրվագված է բարձրաքանդակ գեղեցիկ խաչ՝ շրջապատված երկթև 4 փողբիկ հրեշտակներով: Խաչի վերևում և ներքևում գրված է արձանագրություն: Ձեռագրի բուն կազմը տախտակե միջուկով կարմրաերանգ շագանակագույն կաշի է, աստաղը՝ դրոշմազարդ կարմիր կտավ: Արծաթակազմը տեղադրելու ժամանակ վնասել են կաշեկազմի եզրերը, եզրերի մոտ երևում է ներսի տախտակը:

No 5649 կազմի պատկերագրության համաքանությամբ են ստեղծված NNo 5650 (1760 թ.) և 5645 (ԺԸ դ.) ձեռագրերի արծաթակազմերը: No 5650 Ավետարանի արծաթակազմը պատրաստել են մահտեսի Զաքարը և մահտեսի Գրիգորը 1760 թ.: Կազմի թիկունքին, վերևում և ներքևում, պատկերված են բարձրաքանդակ գեղեցիկ ծաղկազարդեր, որոնց մեջտեղում կա երկաթազիր արձանագրությունը. «Ն[Ա.]ԽԿԱՆԱՊ[Ե]Ս Ս[ՈՒՐ]Բ Ն[Ա.]Ր[Ե]Կ[Ա.]Յ /Գ[Ի]ՐՔՍ ԼԻՄԱՅՈՒ /ԱՆ[Ա.]Պ[ԱՏ]ԻՆ Գ[Ո]Լ[Ո]Վ՝ ԱՐ/Ծ[Ա.]Թ[Ա.]Պ[ԱՏԵ]ՑԻՆ ԲՆ[Ի]Կ/ՑԻ Մ[Ա.]Հ[ՏԵ]ՍԻ ԶԱՔԱՐՆ /ԵՒ Մ[Ա.]Հ[ՏԵ]ՍԻ ԳՐԻԳՈՐԻՆ [Ի] /Յ[Ի]Ծ[Ա.]Տ[Ա.]Կ Հ[Ո]Գ[ԻՈ]Ց ԻԻՐ/ԵԱՆՑ. ՌՄԹ. (1760)»<sup>35</sup>:

No 5645 ձեռագրի արծաթակազմը պատրաստվել է Հակոբ վարդապետի պատվերով և դատեր՝ Ալմաստի հիշատակին, որն իմանում ենք կազմի թիկունքին, խաչից վեր ու վար արված արձանագրությունից. «ՅԻԾԱՏԱԿ Է Ս(ՈՒՐ)Բ ԱԻ/ԵՏԱՐԱՆՍ ՅԱԿՈԲ /ՎԱՐԴ(Ա)ՊԵՏԻՆ և ԴՍԵ/ԵՐՆ ԱԼՄԱՍՏԻՆ, [ՈՐ] /ԵԴ Ի ԴՈՒՌՆ ԼԸ/ՄԱՅ Ս(ՈՒՐ)Բ ԱՆԱՊԱՏԻՆ»<sup>36</sup>: Արծաթե կրկնակազմին արված պատկերները, ինչպես ասվեց, մնան են No 5649-ի կազմի պատկերներին, այսինքն՝ այս երկու կազմերը պատրաստել է միևնույն արծաթագործը<sup>37</sup>:

Ամփոփելով նշենք, որ Վասպուրականում պատրաստված կազմերի զարդարման արվեստը, տեղի մանրանկարչական արվեստին բնորոշ, առանձնանում է յուրահատուկ, ինքնատիպ ոճով և պլոմենների բազմազանությամբ: Մատենադարանի հավաքածուի արձանագրություն ունեցող հնագույն կաշեկազմ գործերը ստեղծվել են այս դպրոցում ԺԶ դարում: Հետագայում, ԺԷ և ԺԸ դդ., հատկապես Լիմ անապատում ստեղծված արծաթե կրկնակազմերին բնորոշ է դրվագման գեղարվեստական մի ոճ, որը յուրահատուկ է իր միաստիճան բարձրությամբ, ընդհանրացումներով և զուսպ ու չափավոր զարդաքանդակներով: Կազմերի արձանագրությունները բովանդակալից են, տեղեկություններ են տալիս պատվիրատու-ստացողների, նրանց ընտանիքի անդամների, կազմող վարպետների, կազմերի պատրաստման ժամանակի և վայրի մասին, այսինքն՝ այն ամենը, ինչ յուրահատուկ է ձեռագրերի հիշատակարաններին:

<sup>35</sup> Կազմի Ա փեղկին պատկերված է բարձրաքանդակ խաչելություն: Խաչի ներքևում Ադամի զանգն է, ձախ և աջ կողմերում կանգնած են Մարիամ Աստվածածինը և Հովհաննես Մկրտիչը: Վերևում Հայր Աստուծո բարձրաքանդակ պատկերն է՝ եռանկյուն լուսապսակով, շրջապատված ամպերով: Ամպերի միջից դեպ Քրիստոս է իջնում աղավանկերպ Սուրբ Հոգին: Բ փեղկին պատկերված է Տյառնընդառաջը. Աստվածածինը կանգնած, մանուկ Հիսուսը գրկին, որոնց դիմաց, եկեղեցու մեջ, կանգնած է Սիմեոն ծերունին: Տիրամոր գլխավերևում, ձախ կողմում, դեպի Տիրամայրն է իջնում աղավանկերպ Սուրբ Հոգին: Փեղկի պատկերները շրջանակված են բարձրաքանդակ ծաղկազարդերով: Արծաթե թիթեղը ամրացված է կազմի թիկունքին շրջված դիրքով:

<sup>36</sup> Տե՛ս նաև Տեր-Ղևոնդյան Հ., նշվ. աշխ., 1984, նկար 6:

<sup>37</sup> Կազմն ամբողջությամբ ոսկեզօծ է: Ա փեղկի խաչելության պատկերը նույնությամբ կրկնում է No 5649-ի Ա փեղկի նույն պատկերին: Նույն է նաև Քրիստոսի դիմաքանդակը (երկար մազերով): Բ փեղկը ևս մախորդի մնամ է պատկերագրված: Աղավանկերպ Սուրբ Հոգին, ի տարբերություն մախորդի, պատկերված է Տիրամոր գլխավերևի աջ մասում: Փեղկի անկյուններում մեկական երկթև հրեշտակների բարձրաքանդակ պատկերներ են: Դռնակին և կազմի մեջքին, կենտրոնում, պատկերված է կլոր շրջանակի մեջ բարձրաքանդակ խաչ (մնամ No 5649-ի դռնակի խաչին): Ձեռագրի բուն կազմը տախտակե միջուկով շագանակագույն կաշի է, աստաղը՝ վարդագույն մետաքս: Արծաթակազմը տեղադրելու ժամանակ կտրել-համել են կաշեկազմ փեղկերի եզրերը: